

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОБДАРОВАНОСТІ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ

І. С. Потоцька

пошукач кафедри психології і педагогіки

Національного технічного університету України

«Київський політехнічний інститут»

Педагогічна обдарованість це складне психічне утворення, в якому нерозривно переплетені пізнавальні, емоційні, вольові, мотиваційні, психофізіологічні та інші сфери психіки. Ознаки педагогічної обдарованості можуть проявлятися у вигляді високого рівня розвитку як загальних, так і спеціальних здібностей, вони можуть бути постійними, але можуть мати і тимчасовий характер, можуть бути явними, але можуть бути приховані, потенційні форми. Обдарованість як динамічна система, розглядається не лише як результат, але як процес, що має певну структуру, яка розвивається у часі.

Ключові слова: обдарованість, педагогічна обдарованість, особистість майбутнього вчителя, спеціальні здібності, детермінанти розвитку.

Соціально-економічні умови, що склалися в Україні на сьогодні та соціальні цінності, які встановилися в суспільстві, зумовлюють перегляд не лише концептуальних підходів до змісту та структури освіти, а й пріоритетів у визначенні її кінцевих результатів. Розвиток світового освітнього простору вимагає від української системи освіти адекватної реакції на сучасні процеси реформування вищої освіти, оскільки саме вона формує ті професійні здібності та якості й закладає той моральний, інтелектуальний та креативний потенціал, який фахівець реалізує у подальшій професійній діяльності. Аналіз стратегічних державних документів засвідчує, що модернізація системи освіти України, яка розпочалася наприкінці минулого століття й продовжується й дотепер, характеризується орієнтацією на потенційні і актуальні можливості та здібності конкретної особистості. Це зумовлює підвищення інтересу до індивідуальності майбутнього фахівця та визначає найбільш пріоритетні напрями сучасної психологічної науки. Одним із них є вивчення особливостей обдарованої особистості, неповторної єдності її природжених якостей, а також умов та чинників розвитку.

Аналіз сучасного стану проблеми обдарованості в психології показує, що в її тлумаченні та розумінні існують серйозні теоретичні розбіжності між дослідниками. Це зумовлено, на нашу думку, складністю і багатоаспектністю самого феномену, а також розкриттям цієї дефініції через інші поняття – талант, творчість, геніальність.

Дослідники даної проблеми в одному одноставній жодне з інших понять психологічної науки не має настільки різноманітного тлума-

чення. Під обдарованістю розуміли: й сукупність задатків, природну передумову здібностей (Н. В. Левітов), й загальні здібності (С. Л. Рубінштейн); й високий рівень розвитку здібностей (В. М. Дружинін, Н. С. Лейтес); й сукупність внутрішніх умов для досягнення видатних результатів у діяльності (Б. Г. Ананьєв, М. О. Холодна); й інтеграцію здібностей з метою діяльності (Б. М. Теплов, В. Д. Шадриков); й творчі можливості людини (В. О. Моляко, О. Л. Музика, Я. О. Пономарьов); й потенційний талант (Д.В.Ушаков).

В основу даного дослідження покладено розуміння «обдарованості» як системної комплексної якості психіки, що розвивається протягом усього життя і якій властиві динамічні, вікові, гендерні, соціальні та інші характеристики. При цьому психологічна структура діяльності слугує матрицею, що формує склад здібностей, які необхідні для її успішної реалізації. Обдарованість може виступати не лише в актуальному, але й у потенційному вигляді, як готовність до розвитку в конкретних напрямках, передумова спеціальних здібностей.

Мета роботи полягала у спробі виявити та обґрунтувати психологічні детермінанти розвитку педагогічної обдарованості майбутнього вчителя.

Процес розвитку людини та її психіки детермінується багатьма причинами, чинниками, умовами. Їх комбінація утворює складну систему. При цьому виявляється, що одні причини (чинники, умови) діють в одному напрямі, інші – в іншому, нерідко прямо протилежному першому. За певних обставин це може призвести до «розхитування» системи, процесу її

розвитку. У зв'язку з цим, наголошує Б. Ф. Ломов, постає питання щодо міри співвідношення різних причин, чинників, умов, а також виявлення на цій основі стабілізуючої детермінації, тобто такої комбінації зовнішніх та внутрішніх детермінант, яка забезпечує стійкість та відносну автономність системи, що розвивається.

При вивченні детермінації розвитку педагогічної обдарованості майбутнього вчителя ми керувалися словами С. Л. Рубінштейна про те, що людській психіці, людському буттю притаманні багатоплановість та багаторівневність. Детермінація реально виступає як багатопланова, багаторівнева, багатомірна, що містить явища різних порядків, тобто як системна. У дослідженні детермінації педагогічної обдарованості системний підхід вимагає, насамперед, виокремлення системи в «просторі» в якому вона здійснюється. Як відомо, спосіб існування людини є полісистемним. Це, безумовно створює певні труднощі у визначенні цього «простору». Системний підхід вимагає розгляду явищ в їх розвитку. Він ґрунтується на принципі розвитку. Багатоплановість досліджень психічних явищ, їх багатомірність та багаторівневий характер, поєднання властивостей різного порядку, складна побудова детермінації можуть бути розкриті лише тоді, коли система розглядається в розвитку. Саме існування системи полягає в її розвитку.

Проте, на думку дослідників, було б хибним вважати, що проста декомпозиція даних, що накопичуються при вивченні будь-якого феномена, і є реалізацією системного підходу. Головне завдання полягає в тому, щоб зрозуміти закономірні зв'язки між цими даними.

При цьому важливо, що зв'язки між явищами, які належать до означеної системи, виступають не як епізодичні і випадкові взаємодії, а є істотними умовами виникнення, існування і розвитку кожного з них, а разом з тим і системи в цілому. Системний підхід передбачає цілісне вивчення психічних процесів і явищ. Проте, аналізуючи те або інше явище з позиції системного підходу, недостатньо констатувати, що воно є цілісним. Далі виникає цілком логічне запитання: чому дещо є цілим та цілісним? Задля того, щоб відповісти на нього необхідно розкрити системні підґрунтя і виявити системоутворюючий чинник. Саме цей чинник визначає в кожному конкретному випадку особливості функціонування системи. Залежно від нього конкретна закономірність може проявлятися по-різному. На думку, Б. Ф. Ломова, системоутворюючий чинник формується і розвивається в процесі життя індивіда в суспільстві.

В структурі педагогічної обдарованості таким чинником, на нашу думку, є духовність.

При дослідженні проблеми педагогічної обдарованості величезне значення набуває питання про роль біологічних та соціальних чинників у її розвитку. У сучасній психології та психофізіології й дотепер залишається відкритим питання щодо ролі вроджених задатків в психічному розвитку дитини, у формуванні її здібностей. Чимала кількість психологів вважає, що у формуванні здібностей першочергове значення належить вродженим задаткам, що характеризують індивідуальні особливості морфології та динаміки нервової системи людини. Ці задатки лежать в основі успішного оволодіння тими або іншими здібностями. О. М. Леонтьєв також визнавав їх роль у формуванні здібностей людини. Він вважав, що хоча вроджені задатки й особливості дитини мають певне значення у її розумовому, психічному розвитку, проте самі по собі вони не можуть безпосередньо визначити, наскільки успішно відбуватиметься розвиток дитини, як вона буде навчатися і якими розумовими та моральними якостями буде володіти. На думку, О. М. Леонтьєва, кожна нормальна людина народжується із мозком, який здатний до формування будь-яких здібностей, які історично склалися і культивуються в людській культурі [5].

Д. Б. Богоявленська провела дослідження, спрямовані на виявлення зв'язку обдарованості як інтегральної якості особистості з певними психофізіологічними показниками. В результаті авторка дійшла важливого висновку, що детермінація обдарованості відбувається на рівні не індивіда, а особистості. Цей висновок було підтверджено і в циклі психогенетичних досліджень, в процесі яких було встановлено, що частка впливу середовища в утворенні фенотипічної дисперсії ознаки перевищує внесок генотипічних чинників [4].

Чисельні наукові дослідження свідчать про те, що підґрунтям для розвитку здібностей є діяльність. У цьому факті знаходить відображення конкретно-історична обумовленість інтелекту. Людський інтелект завжди спрямований на вирішення історично виникаючих завдань або на пізнання історично обумовлених функцій людської життєдіяльності. В той же час інтелект є результатом вирішення завдань і пізнавальної діяльності в цілому.

Розбіжність соціальних та професійних вимог до індивіда призводить у процесі розвитку особистості до інтелектуальних розходжень між людьми. Дослідження, що проведені в європейських країнах, демонструють різкі інтелектуальні розходження у представників

різних класів та соціальних прошарків, а також у представників різних професій. Але і в цьому головна причина – інтелектуальні вимоги, що висувуються до людей в школі, на роботі, абсолютно не співпадають. За даними американських дослідників, найменший інтелект, наприклад, серед військовослужбовців США демонструють ті, хто в громадському житті були сільськими робітниками, лісниками, водіями вантажівок і отримали шкільну освіту набагато нижчу за середній рівень, а також не мали справу із серйозними інтелектуальними завданнями на роботі.

С. Л. Рубінштейн підкреслював, що між задатками та здібностями існує велика різниця, що між ними лежить весь шлях розвитку особистості. Отже, індивідуальні розбіжності в здібностях виникають як результат всього процесу розвитку особистості.

Розуміння обдарованості як динамічної системи, розгляд даного феномену з позиції розвитку в ході постійної взаємодії зовнішніх впливів і внутрішніх родових структур дозволяє розглядати обдарованість не лише як результат, але як процес. Обдарованість розглядається як динамічна система, що має певну структуру, яка розвивається у часі. Означений аспект обдарованості підкреслюється і в динамічній теорії обдарованості Ю. Д. Бабаєвої, квінтесенцією якої є три базові принципи: «соціальної обумовленості розвитку», «перспектив майбутнього», «подолання перешкод», у тому числі шляхом використання компенсаторних механізмів [2].

Актуалізація творчої природи психіки у виді обдарованості, можлива, на думку В. І. Панова [6] лише за наявності природних та соціальних умов, що забезпечують прояв її у формі природних задатків, схильностей та здібностей. Зрозуміло, що ці умови можуть як сприяти прояву і розвитку обдарованості, так і, навпаки, створювати зовнішні та внутрішні бар'єри для її прояву та розвитку.

Для виділення чинників, які сприяли розвитку педагогічної обдарованості обраних для аналізу осіб, О. Є. Антоною вдало застосовано біографічний метод, що дозволяє узагальнити фактичний матеріал і знайти те спільне, що може бути притаманним обдарованим особистостям. Результати проведеного нею дослідження уможливили їй дійти ряду важливих висновків стосовно такої детермінації: 1) сприятливе освітнє середовище (сімейне і шкільне), яке прищепило жагу до знань, освіти, самовиховання; 2) ґрунтовна вища освіта, при цьому не завжди педагогічна; 3) широкий світогляд, енциклопедичні знання; 4) працездатність, наполегливість; 5) прагнення до самоосвіти; 6) здатність все розпочати з

початку, долати труднощі, сила; 7) вплив референтних осіб; 8) ораторський дар; 9) літературний дар; 10) любов до дітей [1].

У роботі О. В. Бобир [3] здійснено емпіричний аналіз особистісних детермінант розвитку обдарованості юнацтва. Одним із суттєвих механізмів розвитку та функціонування обдарованості, на її думку, є виникнення та становлення певних особистісних новоутворень, які об'єднують та інтегрують характеристики різних рівнів детермінації психічних явищ. Розвиток теоретичного мислення (В. В. Давидов, О. К. Дусавицький) та залучення до продуктивних форм активності (О. М. Матюшкін) створюють необхідні передумови та вимоги до формування цих новоутворень, які, удосконалюючись, сприяють подальшому розвитку та реалізації індивідуального потенціалу обдарованості. Суб'єктивна готовність до творчості виражається у виявленні позитивного ставлення до творчих завдань, що, поряд із об'єктивними характеристиками діяльності, зумовлює успішність їх розв'язання, визначаючи суб'єктивну ціну діяльності для її виконавця (В. О. Моляко, О. Н. Родіна). До глибинних, системотвірних особистісних характеристик обдарованого юнацтва дослідниця віднесла: толерантність до невизначеності; відкритість новому досвіду; сформовану стратегіальну організацію свідомості як найвищого рівня інтелектуальної саморегуляції продуктивних форм активності, що узагальнює особистісну готовність до здійснення творчої діяльності.

Аналіз основних параметрів креативного середовища дозволив їй дійти висновку, що воно включає ексквізитні (Е. І. Кіршбаум) та проблемні (О. М. Матюшкін, Р. Х. Шакуров) ситуації, ситуації розвивального дискомфорту (В. С. Юркевич), творчі задачі (А. Б. Коваленко, Я. О. Пономарьов). Серед ознак, які об'єднують наведені поняття в клас критичних (Ф. Є. Василюк), називають такі: високий ступінь невизначеності, предметно-інформаційна насиченість та наявність креативних зразків (В. М. Дружинін, Д. О. Леонтьєв).

Для розуміння проблеми детермінації розвитку обдарованості, необхідно зупинитися на аналізі її ранніх ознак. Наведемо ті з них, які виокремлюються більшістю дослідників.

1. Підвищена пізнавальна активність (О. М. Матюшкін, Н. С. Лейтес, Р. О. Семенова-Пономарьова, Г. Уолберг, С. Рашер, Дж. Пакерсон).

2. Здатність тривалий час концентрувати увагу на проблемі та пошуках її розв'язання (Л. І. Туктаєва, Ю. З. Гільбух, О. М. Матюшкін, Р. О. Семенова-Пономарьова).

3. Підвищений рівень розумового розвитку (Ю. З. Гільбух, Р. О. Семенова-Пономарьова).

4. Підвищена потреба в розумових навантаженнях, здатність отримувати задоволення від процесу пошуку розв'язання завдань (Л. І. Туктаєва, Ю. З. Гільбух, Н. С. Лейтес).

5. Раннє усвідомлення мети і цілей своєї діяльності (Ю. З. Гільбух, Г. Уолберг, С. Рашер, Дж. Пакерсон, Р. Екберт).

6. Раннє оволодіння знаннями в обраній спеціальності.

7. Виявлення високого інтелекту, здатності мислити, хороша пам'ять уже в ранньому дитинстві (Ю. З. Гільбух, Р. О. Семенова-Пономарьова, Г. Уолберг, С. Рашер, Дж. Пакерсон).

8. Яскраво виражена незалежність, надання переваги індивідуальній роботі перед груповою, індивідуалізм (Ю. З. Гільбух).

9. Почуття самоповаги, самоусвідомлення, творчої сили та вміння контролювати себе (Ю. З. Гільбух).

10. Уже в ранньому дитинстві намагання дружити та контактувати з дорослими та дітьми значно старшими за себе.

11. Емпатія, здатність розуміти почуття та потреби інших людей (О. М. Матюшкін, Е. Торранс, Л. Холл).

12. Висока сенситивність до новизни стимулу (О. М. Матюшкін).

13. Здатність до передбачення, глибинного прогнозування, розвинуті фантазія, інтуїція, бажання побачити проблему під незвичним кутом зору (О. М. Матюшкін, Л. І. Туктаєва).

14. Здатність до створення ідеальних еталонів, що забезпечують високі естетичні, моральні, інтелектуальні оцінки (О. М. Матюшкін).

15. Здатність вийти за рамки завдання (Д. Б. Богоявленська, Л. І. Туктаєва).

Найбільш визнані дослідниками ознаки обдарованості явно вказують на наявність трьох груп чинників, вплив яких простежується в характеристиках більшості обдарованих особистостей. Це фізіологічні чинники обдарованості, психологічні та соціальні чинники. Внутрішній взаємозв'язок між ними продовжує залишатися недостатньо вивченим і потребує подальших досліджень.

Детермінація розвитку обдарованої особистості може бути окреслена законами мірностями, що сформульовані в концепціях постфігуративної культури (Дж. Мід), стратегіальної регуляції творчості (В. О. Моляко),

соцієнтальної психіки (О. А. Донченко), культурно-діяльній концепції соціалізації психіки (В. В. Москаленко, В. Т. Циба).

Розглядаючи обдарованість з позиції розвитку, К. А. Хеллер відмічає, що вона представляє собою взаємодію в певний фіксований момент внутрішніх (особистісних) характеристик і зовнішніх чинників (соціального оточення), що обумовлюють виникнення потенціалу розвитку у напрямі видатних досягнень.

Досить зваженою та прогресивною є думка О. Л. Музики, щодо детермінації розвитку обдарованості особистості. Зокрема, дослідник вважає, що на початкових етапах становлення обдарованої особистості її соціальне буття визначається загальними, спільними для всіх людей механізмами соціальної регуляції. На шляху розвитку із звичайної, пересічної до творчо обдарованої особистості зростає значення і питома вага специфічних моментів у загальних механізмах психологічної регуляції. Такий підхід дозволив йому використати теорії традиційно-звичаєвої регуляції поведінки та еволюційні теорії для моделювання філогенетичних аспектів виникнення творчості й обдарованості (Д. Кемпбелл, Л. Леві-Брюль).

Таким чином, існують вагомні засади для виокремлення педагогічної обдарованості як самостійного виду. Педагогічна обдарованість презентує собою складне психічне утворення, в якому нерозривно переплетені пізнавальні, емоційні, вольові, мотиваційні, психофізіологічні та інші сфери психіки. Ознаки педагогічної обдарованості можуть проявлятися у вигляді високого рівня розвитку як загальних, так і спеціальних здібностей, вони можуть бути постійними, але можуть мати і тимчасовий характер, можуть бути явними, але можуть бути приховані, потенційній формі. Розуміння обдарованості як динамічної системи, розгляд даного феномену з позиції розвитку в ході постійної взаємодії зовнішніх впливів і внутрішніх родових структур дозволяє розглядати обдарованість не лише як результат, але як процес. Обдарованість розглядається як динамічна система, що має певну структуру, яка розвивається у часі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонова О. Є. Обдарованість: досвід історичного та порівняльного аналізу / О. Є. Антонова. – Житомир: Житомирський держ. ун-т ім. Івана Франка, 2005. – 456 с.

2. *Бабаева Ю. Д.* Одаренность детей и подростков в области новых информационных технологий / Ю. Д. Бабаева // Одаренный ребенок. – 2002. – № 1. – С. 4-23.
3. *Бобир О. В.* Огляд теорій обдарованості в історії психології / О. В. Бобир // Вісн. Дніпропетр. ун-ту.: Сер.: Психологія. Педагогіка. – 2003. – Вип. 9. – С. 3-11.
4. *Богоявленская Д. Б.* Интеллектуальная активность как проблема творчества / Динара Борисовна Богоявленская. – Ростов-на-Дону, 1983. – 173 с.
5. *Леонтьев А. Н.* О формировании способностей / А. Н. Леонтьев // Вопросы психологи. – 1960. – № 1. – С. 7-17.
6. *Панов В. И.* К проблеме выявления (идентификации) одаренных детей / В. И. Панов // Вестник практической психологии образования. – 2006. – № 4. – С. 34-38.

Стаття надійшла до редакції 20.03.2012 р.